

Людмила Єршова

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Минуле українського селянства у свідомості теперішніх українців набуло музейно-міфологізованого звучання, а сьогодення позначене руйнацією традиційної системи селянських цінностей, занепадом сільської інфраструктури, зубожінням селянських родин, витісненням хліборобської праці на маргінес професійної престижності, потужним відтоком сільської молоді до міста. Це зумовлює необхідність з'ясування історичного досвіду трансформації виховного ідеалу українського селянства, причин зниження його дієвості і впливовості.

Сучасна історико-педагогічна парадигма виховного ідеалу як одного з компонентів системи виховання завдячує своїм розвитком низці вітчизняних досліджень у царині громадянського, патріотичного, національного, родинного, духовно-морального виховання (Л. Березівська, А. Белеста, О. Вишневський, С. Головчук, С. Золотухіна, О. Канарова, О. Киричук, В. Кузь, І. Кучинська, В. Майборода, Н. Муляр, Н. Побірченко, Ю. Руденко, З. Сергійчук, І. Сіданіч, В. Скуратівський, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, К. Ткачова, О. Шестопалюк та ін.), а також безпосередньо в дослідженнях виховного ідеалу особистості (Г. Бугайцева, Н. Дічек, В. Довбня, Р. Іванський, Н. Калита, А. Коцопей, Ю. Левченко, Н. Михайлиця, Н. Чернишова, В. Яковенко). Окремі проблеми трансформації цінностей українського селянського стану відображені у низці історичних і філософських досліджень (А. Астаф'єв, В. Бондар, М. Гримич, О. Гринів, О. Гуцуляк, Л. Данилова, В. Дем'яненко, М. Кисельов, С. Кримський, О. Кульчицький, М. Максимович, О. Михайлюк, І. Поліщук, В. Попов, Ю. Присяжнюк, М. Чмелик, Л. Якиминська та ін.). Метою даної статті є аналіз змісту й дієвості виховного ідеалу українського селянського стану в XIX – на початку XX ст.

У XIX – на початку XX ст. селянська родина виявилася основним носієм ідей, знань, способу мислення, традицій і звичаїв українського народу, його етнічної культури, свідомості і психології, найактивнішим продуцентом автентичності українця-хлібороба, тобто по суті основним носієм українського виховного ідеалу. У XVII–XVIII ст. до певної міри вільний статус українського селянського стану було законодавчо змінено на повне закріпачення. Тому, характеризуючи основні складові українського селянського виховного ідеалу XIX – початку XX ст., варто враховувати історичні обставини його формування в

умовах бездержавності й обмежень особистісної свободи. У той час, коли вищі українські верстви, захищаючи в перехідні епохи власні станові привілеї, активно «ревізували» свої ідеали, українське селянство, позбавлене практичної можливості підніматися по вертикалі станової ієрархії, не мало жодної потреби змінювати світ найголовніших своїх цінностей, якими незмінно залишалися – віра, земля й родина.

В сучасних дослідженнях побутує думка, що ключовою фігурою в системі українських ідеалів був образ Матері, що тісно пов'язувався з образами Землі й Батьківщини, спирався на українську християнську традицію пріоритету культу Богоматері над культом Христа-Богочоловіка й рефлектувався у традиційних для української ментальності висловах: «Україна-мати», «ненька-Україна», «земля-годувальниця». Матріархальний характер української родини зумовлював домінанту жіночого виховання, яка детермінувала кордоцентричність українського національного характеру, що пояснює не стільки раціональне, скільки емоційно-чуттєве сприймання життя «серцем» і вкорінення в українському виховному ідеалі типово жіночих чеснот – охайності, добродушності, доброзичливості, толерантності та ін. М. Домонтович зазначав, що українці Чернігівської губернії «у вбранні й домашньому побуті дотримуються порядку й охайності», що їм властиві «доброта, привітність і сором'язливість», що вони «не терплять брутальності, нахабства й несправедливості» [13, с. 531]. Те ж саме виділяв і В. Павлович, наголошуючи, що житло українських селян Катеринославщини «відрізняється винятковою охайністю», а самі вони «досить спокійні, покірливі, безкорисливі» [14, с. 264]. А. Шмідт підкреслював, що навіть вологі й тісні землянки найбідніших українців Херсонщини завжди охайні, а селяни «ні на що не змінюють спокійного, заколисуючого домашнього життя» [12, с. 489, 503].

Друга неодмінна складова виховного ідеалу українського селянина – віддана любов до Землі й Природи, яку постійно відзначали як дослідники минулого, так і сучасні. Практично у всіх томах «Матеріалів для географії і статистики Росії» (1859–1865), котрі вміщували інформацію про українців, обов'язково наголошувалося на залежності їх характеру від особливостей розкішної української природи та землеробства, як основного виду діяльності. Вказувалося на те, що

ідеалом українського селянського життя був «ставок, млинок та вишневий садок», а самі українці настільки були прив'язані до хліборобської діяльності і так нею пишалися, що боялися навіть давати своїм дітям освіту, яка могла з часом відірвати їх від землеробства [12, с. 488, 494]. Окремо відзначалося, що пристрасть українського селянина до землеробства вплинула на його поведінку, психічні реакції й рухи, які «ніби узгоджені з рухами його волів, і подібно до них він здатен до праці, що потребує постійних, великих, але не швидких зусиль» [12, с. 488]. Феномену виняткової любові українців до землі й селянського господарства присвячено й чимало сучасних досліджень. Зокрема, М. Гримич вказувала на особливий культ землі в усій українській культурі, що став інтегральною характеристикою українського менталітету [4]. Про це говорив В. Попов, підкреслюючи споконвічний землеробський характер української ментальності [18]. На аграрних традиціях формування особистості українського селянина акцентував увагу А. Астаф'єв [2]. Схожі думки висловлював і М. Максимович, розглядаючи хліборобську працю як основне джерело світоглядних селянських уявлень та ідеалів, відображених у народному календарі [11]. Базовою особливістю українського менталітету називав землеробство й М. Кисельов [8]. У монографії О. Михайлюка виховний ідеал українського селянина проявляється через містичну прив'язаність його до природи, постаючи як «влада землі», що задає ритм селянського життя [15, с. 51]. У працях О. Кульчицького він теж насичений «духом землі», що сформував хліборобські архетипи Доброї Землі, Деметри, Матері Природи [3, с. 230].

У виховному ідеалі селянина похідною від його любові до природи постає любов до фізичної праці, яка в українській народній педагогіці набула певного символічного значення. Хліборобську працю можна назвати «сродною» для усього українського селянства, однак любов до неї виявилася через надмірну абсолютизацію фізичної діяльності, пріоритетність власних фізичних сил перед сільськогосподарськими машинами і неповагу до праці інтелектуальної. А. Шмідт зазначав, наприклад, що українські селяни до всіх, хто залишає свій хліборобський стан, ставляться зневажливо, називають їх «гуляками» і дуже неохоче віддають своїх дітей до школи [12, с. 494]. Насторожене ставлення селян до освічених односельців пояснювалося переконанням у тому, що освіта є прикриттям неробства і прагненням «легкого хлібу» [19, с. 371–373, 393].

Подібне ставлення до освіти залишалося в числі найбільш консервативних уявлень українських селян протягом усього часу існування Російської імперії. Селянські громади дуже неохоче

брали участь у будівництві чи утриманні шкіл, більшість яких офіційні статистичні звіти оцінювали як «незручні», а лікарі називали такими, що абсолютно не відповідають своєму призначенню. Попри те, що навіть представники офіційної влади визнавали розум українських селян «позитивним і проникливим» [14, с. 264], «глибокодумним і допитливим», перспективним «для інтелектуального розвитку краю» [13, с. 531], навчальні успіхи в сільських школах були не кращими від умов навчання. Учні навіть погано розуміли зміст прочитаного, що було цілком зрозумілим, якщо взяти до уваги те, як виглядало сприймання українських дітей практично неживаної старослов'янської мови через чужу російську. Така освіта нічого не давала ані дитячому розуму, ані серцю, руйнуючі всі прогнозовані перспективи. Коли в 1846 р. М. Костомаров з університетської кафедри висловився про «мізерність душі» українців, маючи на увазі проблеми їх інтелектуального й культурного відставання, П. Куліш у своєму листі до нього в такому становищі народу відверто звинуватив безвідповідальну українську еліту й гаряче закликав: «Лайте нищість представників його, але не називайте мізерною його душу. Це непростиме богохульство!» [17, с. 115].

Визначною рисою українського селянського ідеалу можна назвати здатність українців до самозаглиблення, що виявляється в культурі цінностей та ідеалів внутрішнього світу, високо розвинутого в образах М. Гоголя, І. Вишенського, Г. Сковороди, Т. Шевченка. Така інтровертованість селянської душі пояснюється сучасними дослідниками як «архетипна соціопсихологічна характеристика етносу» [20], «своєрідна соціокультурна програма напівусвідомленої, а тому значною мірою автоматизованої поведінки індивідів, груп, етносів» [21], «зосередженість особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу» [7, с. 94]. О. Кульчицький протиставляв ідеали козацького і селянського станів, стверджуючи, що козацько-лицарський тип людини характеризував активне протистояння злу й відкритий захист високих ідеалів – честі, віри, свободи, в той час як селянський тип у пошуках істини самоізолював особу у власному внутрішньому мікросвіті [10]. Таким чином, український селянин постає як «інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого «я» і бажанням «самовияву назовні», з почуттям гідності та «вродженою схильністю до незалежності» [12, с. 495], що вимагає «повалення всяких обмежень особистої свободи», виявляється у природній нездатності «коритися долі» й готовності вперто виборювати свої права [5]. З цього приводу, М. Домонтович, характеризує в 1865 р. уявлення по суті своїй законотворчих поселенців Чернігівської губернії про ідеал поведінки, зазначав:

«Той, хто сміливо й зухвало говорить із вищими себе і наполегливо відстоює свої права, користується особливою повагою селян» [13, с. 531].

У цьому полягає діалектична єдність протилежностей, коли внутрішня інтровертність породжує зовнішню екстравертність. Протиवाгою самозаглибленості прикутих до землі українських хліборобів була зовнішня спрямованість ідеалів українського козацтва – «степових лицарів» або «людей вільного ратного духу» з «вогняними душами». За висловом С. Кримського, така екстравертована стихія живила не лише республіку козаків, але й «вольницю бурсаків, і вдачу «мандрованих дяків», й ініціативу громадян у містах, яким було надано магдебурзьке право» [9, с. 85]. Інтроспективна філософія українського селянина, на думку В. Антоновича, так само забезпечувала провідну роль у його житті не індивідуально-особистого, а саме «громадського начала» [1, с. 50]. Ще в 1863 р. А. Шмідт наголошував на святості для українських селян приписів і вироків «ради» й «громади», яким вони «сліпо підкорялися», не зважаючи на власні інтереси [12, с. 494]. Вчені пояснюють цей феномен тим, що «українець не переносить самотності», оскільки велика його чуттєвість при інтровертності «потребує контакту» [7, с. 95], а чим більше людина самотня й ізольована від зовнішніх реалій, тим більше тепла й любові шукає вона серед своїх близьких. Відтак, «замкнений в собі, ізольований в своїй самотності, українець» сформував характерний громадоцентризм, який дозволяв йому почуватися в громаді так добре, як у «малому гурті» родини [22, с. 23].

У другій половині XIX ст. у змісті виховного ідеалу українського селянина досить специфічно виглядала найважливіша його риса – релігійність, на яку помітно вплинуло зниження освітнього рівня українців. У статистичному описі українського селянського люду за 1863 р. ішлося, зокрема, про те, що український селянин утратив свій релігійний запал, став «схильним до забобонності», піддається панічному страху, «вірить у існування відьом, домовиків, зурочення й цілком переконаний у дієвості ворожби» [12, с. 497]. Особливим результатом поєднання інтровертності й забобонності українського селянина постає властива йому віра у торжество добра й справедливості, що виражалася через схильність до ілюзорної мрійливості (ескапізм) та віру в досягнення загальної рівності (егалітаризм). О. Кульчицький пояснює це «комплексом меншовартості» або «компромісом кривди», які через механізми «надолуження» та «надкомпенсації» спонукають особу до етично-ідилічного мрійництва з вірою у прихід «романтичного царства правди» і щирого братерства [3, с. 230].

У XIX ст. критично низький рівень освіче-

ності селянського стану разом зі стрімким падінням моральності й поваги до церкви змусили царя збільшити квоту довіри до відомства православного віросповідання, зробивши його в російському уряді другим, після міністерства народної освіти, за значимістю свого впливу на освіту й виховання народу. Така велика увага пояснювалася неприхованим бажанням царату впливати на ціннісні орієнтири й виховні ідеали своїх українських підданих. З огляду на це, саме становий принцип організації навчання й виховання мав забезпечити реалізацію головної ідеологічної доктрини царської влади – виховання молоді в дусі православної віри, російської народності й відданості монарху. Виходячи з того, що українські селяни здебільшого отримували освіту в підпорядкованих духовному відомству церковно-парафіяльних школах і школах грамоти, саме на ці інституції покладалися найбільші сподівання російських урядовців щодо «вірного» напрямку формування народного ідеалу. Найменше відхилення виховання від церковного характеру вважалося «прямим злочином, отруєнням самих джерел майбутнього духовного життя нашого народу» [16, с. 274].

З метою усунення конкуренції педагогічно відсталих та економічно неспроможних церковних шкіл з більш прогресивними народними училищами Міністерства народної освіти було здійснено обґрунтування існуючих між ними відмінностей. Роблячи акцент на домінуванні виховних цілей над дидактичними, духовенство практично знімало з себе відповідальність за низький рівень знань своїх вихованців. Головна задача церковної школи полягала не стільки у формальному розвитку розуму, скільки у прагненні прищепити дітям правильні релігійні поняття і добрі християнські навички. Ідеальним селянином царат визнав максимально керованого трударя, основними чеснотами якого мали бути богобоязливість, законопослушність, покірливість, безкорисливість, працьовитість, спритність і заповзятість. Саме такий ідеал повинен був забезпечити ефективність реформ другої половини XIX ст., тобто максимально сприяти розпочатій модернізації російського суспільства. Проте уряд не зміг забезпечити властиву іншим станам участь громади у фінансуванні освіти, а «державна віра» все більше ігнорувала власне духовне життя, що зумовило зростання байдужості до релігії в селянському середовищі, гострої критики духовної освіти з боку представників педагогічної громадськості й духовних сумнівів самих народних пастирів.

Глибокими джерелами дослідження трансформації виховного ідеалу українського селянства, як окремого локального мікросвіту, є численні історичні праці, присвячені феномену

«модернізації» суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., детермінованого селянською реформою 1861 р. Американський історик Б. Лінкольн назвав цей період початком еволюціонування суспільства від нації рабів до нації вільних громадян [23, с. 61–62]. Очікувалося, що ця еволюція позитивно вплине на формування виховного ідеалу селянського стану, витіснивши з його змісту консерватизм, традиціоналізм, примітивність мислення, невисокий рівень запитів. Однак на практиці українське селянство виявилось мало підготовленим до запропонованої йому модернізації способу господарювання, життя і мислення, найважливіша причина чого криється у виплеканій століттями «безповідного» існування недовірі українського селянства до влади й розвиненому інстинкті самозбереження, які по суті й продукували закритість селянського стану і неприйняття будь-яких модернізаційних імпульсів від влади.

Обережність українського селянства пояснювала його відносну пасивність у політичному житті суспільства та формальність участі у представницьких структурах. Однак певні зміни в свідомості посткріпосного українського селянства таки відбулися. Дещо підвищилася соціальна й політична активність селянства, котрому стала зрозумілою ідея виборності та відповідальності сільської влади, яку вони, в разі невдалої діяльності, свідомо «провалювали» на виборах. Усвідомлення станово-етнічної ідентичності похитнулося перед новими ідеями класової приналежності, яка розірвала традиційну замкнутість селянського стану й потіснила традиційну сільську еліту «новими людьми». У селянському середовищі стала побутувати думка про винуватість за селянські біди не лише панів, але й самого царя, що відобразило судове законодавство того часу: помітно зменшилося число селянських прохань до царя і водночас збільшилася кількість справ проти селян за образу царя та його родини [6, с. 21–51]. Те, що реформа 1861 р. по суті не вирішила селянських проблем, а оголила й загострила їх, зумовило поступовий перехід селян до підтримки тих ідеологій, які обіцяли не еволюційну модернізацію, а негайне й безкоштовне надання землі, як вищої селянської цінності, що уявлялося можливим лише революційним шляхом. Ці зміни у свідомості українського селянина ефективно використали на початку ХХ ст. комуністичні ідеологи, які в 1917 р. змінили соціально-політичний устрій країни і сформулювали вимоги до нового виховного ідеалу.

У ХІХ – на початку ХХ ст. виховний ідеал селянського стану акумулював основні життєві орієнтири українського селянина (Бог, земля, родина, громада й батьківщина), найважливіші християнські чесноти (працьовитість, чесність,

доброді, безкорисливість), найхарактерніші психічні властивості (інтровертованість, примітивність мислення, довірливість, покірність, романтичність, мрійливість, кордоцентризм та ескапізм), найвиразніші суспільні якості (аполітичність, недовіра до влади, абсолютизація фізичної діяльності, неповага до інтелектуальної праці й освіти, консерватизм, традиціоналізм, невисокий рівень запитів, громадоцентризм, егалітарність) та ін. Дієвість селянського виховного ідеалу виражалася у високій активності й відповідальності селян у межах власної громади і байдужості їх до загальнодержавних суспільних процесів. На окрему увагу заслуговує порівняльна характеристика українського селянського виховного ідеалу з ідеалами інших станів, що дозволить створити узагальнену модель виховного ідеалу українського суспільства ХІХ – початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Історія України : [у 3 т.] / В. Антонович. – Прага : Тищенко, 1941. – Т. 3 : Козаччина та Гетьманщина. – 1941. – 110 с.
2. Астаф'єв А. О. Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі: дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.05 / Астаф'єв Анатолій Олександрович. – К., 2000. – 187 с.
3. Вербова Р. М. Філософія як знання у персоналізмі Олександра Кульчицького / Р. М. Вербова // Філософські науки : зб. наук. праць. – Суми : Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – С. 223–231.
4. Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27–31.
5. Гуцуляк О. Б. Інтровертний та екстравертний аспекти української ментальності в перспективі між націоналізмом та космополітизмом / О. Б. Гуцуляк // Стосунки Сходу і Заходу України : суб'єкти, інтереси, цінності. : збірник наукових праць. – Луганськ : Знання, 2007. – С. 275–285.
6. Данилова Л. В. Природное и социальное в крестьянском хозяйстве / Л. В. Данилова // Крестьяноведение. Теория. История. Современность : ежегодник. – Москва : Аспект Пресс, 1997. – С. 21–51.
7. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93–100.
8. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі / М. Кисельов // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 59–65.
9. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Вісник

- НАНУ. – 1998. – № 7–8. – С. 74–87.
10. Кульчицький О. Український персоналізм. Філософсько-етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж : Вид-во УВУ, 1985. – 192 с.
 11. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / М. Максимович. – К. : Обереги, 2002. – 189 с.
 12. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [в 39 т.] – СПб. : Главное упр. Ген. Штаба, 1859. – Т. 37 : Херсонська губернія. Ч. 1 / [сост. А. Шмидт]. – СПб. : Военная типография, 1863. – 632 с.
 13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [в 39 т.]. – СПб. : Главное упр. Ген. Штаба, 1859. – Т. 39 : Черниговская губерния / [сост. М. Домонтович]. – СПб. : Тип. Ф. Персона, 1865. – 796 с.
 14. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [в 39 т.] – СПб. : Главное упр. Ген. Штаба, 1859. – Т. 6 : Екатеринославская губерния / [сост. В. Павлович]. – 1862. – VII, 352 с.
 15. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
 16. Нечаев П. Основные педагогические воззрения С. А. Рачинского / П. Нечаев // Народное образование (СПб). – 1917. – Т. I. – Кн. 5–6. – Май–июнь. – С. 269–286.
 17. Пантелеймон Куліш. Листи. – К. : Критика, 2005. – Т. 2 : 1850–1856 / Упор., комент О. Федорук. – 2009. – 672 с.
 18. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.05 / Попов Володимир Юрійович. – К., 2000. – 192 с.
 19. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
 20. Самойлович І. Устрійство начальних шкіл для девочек / І. Самойлович // Народное образование (СПб). – Т. 2. – Кн. 1. – 1901. – С. 8–25.
 21. Таран С. Довгий ранок української державності / С. Таран // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 63.
 22. Хамітов Н. В. Україна: національна міфологія та національна ідея Н. В. Хамітов // Розбудова держави. – 1994. – Ч. 1. – С. 29–31.
 23. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної калини. – 1992. – № 7. – С. 21–23.
 24. Lincoln B. W. The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia. – Dekalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1990. – ХНІ р.; 281 р.